

ANTIMISUL

Origine, istorie și sfințire

Preot Dr. Vlăduț-Iulian ROȘU

ANTIMISUL

Origine, istorie și sfințire

Consilier patriarhal:

Pr. Mihai HAU

Redactor coordonator:

Diac. Andrei HLANDAN

Redactor:

Nicolae NĂSTĂSACHE

Corector:

Justinian CONSTANTINESCU

Layout și coperta:

Daniela Gabriela PASCU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ROȘU, VLĂDUȚ-IULIAN

Antimisul: origine, istorie și sfințire / pr. dr. Vlăduț-Iulian Roșu. -

București: Basilica, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-29-0500-2

2

© Editura *BASILICA* – 2023

ISBN 978-606-29-0500-2

editurabasilica.ro

editura@patriarhia.ro

Cuprins

Listă de abrevieri / 7

Cuvânt înainte / 9

Introducere / 13

Importanța studierii antimisului / 13

Stadiul cercetărilor / 19

Sursele lucrării / 26

Capitolul I – Legătura dintre Sfânta Masă, iliton, aer, epitaf și antimis / 29

1.1. Sfânta Masă în tradiția creștină timpurie / 29

1.2. Legătura dintre antimis, aer și epitaf / 41

1.3. Iiltonul și importanța lui liturgică în trecut și prezent / 45

Capitolul al II-lea – Antimisul: un altar portabil / 55

2.1. Etimologie / 55

2.2. Origine și istorie / 59

2.3. Includerea moaștelor / 76

2.4. Materia, forma și dimensiunile antimiselor / 83

2.5. Iconografia și inscripțiile antimiselor / 92

2.5.1. Secolele XII-XVI / 97

2.5.2. Secolul al XVII-lea / 107

2.5.3. Secolele XVIII-XIX / 129

2.5.4. Secolele XX-XXI / 142

2.6. Simbolismul antimiselor / 148

2.7. Buretele antimisului/ilitionului / 152

Capitolul al III-lea – Evoluția ritualurilor de sfințire a antimiselor / 154

- 3.1. Legătura dintre rânduiala sfințirii bisericilor și cea a antimiselor / 156
- 3.2. Rânduiele de sine stătătoare ale sfințirii antimisului / 161
 - 3.2.1. Codexurile 149-104 (94) și 371-48 (208), Patriarhia Alexandriei (secolele XIV și XV) / 165
 - 3.2.2. Codexul *Sinaiticus gr. 1006* (secolul al XV-lea) / 169
 - 3.2.3. Codexul *Sinaiticus gr. 974* (anul 1510) / 171
 - 3.2.4. Codexul *Sinaiticus gr. 993* (secolul al XVI-lea) / 172
 - 3.2.5. Codexul *Barberini gr. 390* (cca. 1575-1580) / 175
 - 3.2.6. Evhologhionul lui Jacobus Goar (1647) și edițiile moderne grecești / 177
 - 3.2.7. Rânduiele ale sfințirii antimiselor în limba română / 180

Capitolul al IV-lea – Scoaterea din uz a antimiselor deteriorate / 186

Capitolul al V-lea – Vechi antimise de pe teritoriul Țărilor Române păstrate până astăzi / 201

- 5.1. Antimise vechi din Țara Românească / 203
- 5.2. Antimise vechi din Moldova / 218
- 5.3. Antimise vechi din Ardeal / 242
- 5.4. Antimise vechi ale Bisericii Române Unite cu Roma (Greco-Catolică) / 262
- 5.5. Antimisele patriarhilor României / 269

Concluzii / 279

Anexe / 285

- I. Ritualuri de sfințire a antimiselor în evhologhioanele vechi bizantine / 285
- II. Ritualuri de sfințire a antimiselor în evhologhioanele/arhieraticoanele noi grecești / 333
- III. Rânduiele de sfințire a antimiselor în limba română / 347

Lista ilustrațiilor / 359

Bibliografie / 367

Listă de abrevieri

- AB** – *Analele Banatului*, Timișoara.
- AUA** – *Annales Universitatis Apulensis*, Alba Iulia.
- BOR** – *Biserica Ortodoxă Română*, București.
- BBGG** – *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, Roma.
- CCSL** – *Corpus Christianorum*, Series Latina, Turnhout (1953-).
- EO** – *Échos d'Orient*, Paris.
- GB** – *Glasul Bisericii*, București.
- MA** – *Mitropolia Ardealului*, Sibiu.
- MB** – *Mitropolia Banatului*, Timișoara.
- MM** – *Mitropolia Moldovei*, Iași.
- MMS** – *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași.
- MO** – *Mitropolia Olteniei*, Craiova.
- OCA** – *Orientalia Christiana Analecta*, Roma.
- OCP** – *Orientalia Christiana Periodica*, Roma.
- PG** – *Patrologiae Cursus Completus*, Series Graeca Prior, Jacques Paul MIGNE (ed.), 1857-1866.
- PL** – *Patrologiae Cursus Completus*, Series Latina Prior, Jacques Paul MIGNE (ed.), 1844-1880.
- POC** – *Proche-Orient Chrétien*, Paris (1951-).
- REDC** – *Revista Española de Derecho Canónico*, Salamanca.
- RT** – *Revista Teologică*, Sibiu.
- RTbK** – *Revue Théologique de Kaslik*, Kaslik.
- SC** – *Sources Chrétiennes*, Paris.
- ST** – *Studii Teologice*, București.
- TV** – *Teologie și Viață*, Iași.
- ΚΣ** – *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, Nicosia.

Cuvânt înainte

Prezenta lucrare a fost realizată în urma îndemnului adresat de către Preafericitul Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, în luna mai a anului 2021. Astfel, la recomandarea și sfatul Părintelui Patriarh – căruia îi sunt profund recunoscător pentru încurajarea și susținerea permanentă și nemijlocită, dar și pentru purtarea de grijă părintească pe care Preafericirea Sa o manifestă față de tinerii teologi –, am acceptat provocarea de a întocmi o istorie a antimisului, trasând, în același timp, și primele obiective ale acestei cercetări. Volumul, intitulat *Antimisul: origine, istorie și sfințire*, a fost elaborat pe parcursul unui an și jumătate, perioadă dedicată străngerii, parcurgerii și prelucrării bibliografiei existente cu privire la tema de cercetare, precum și colectării și analizării exemplarelor vechi de antimis păstrate până astăzi. În acest scop, am întreprins mai multe călătorii de studiu: la Viena, München, Tesalonic, Muntele Athos, Atena, dar și în numeroase locuri (biserici, mănăstiri, muzee) din țara noastră.

Lucrarea este structurată în cinci capitole, precedate de o introducere, în care am scos în evidență *importanța studierii antimisului, stadiul cercetărilor și sursele lucrării*, și succedate de *concluzii, anexe și bibliografie*. În primul capitol, am subliniat legătura dintre Sfânta Masă, iliton, aer, epitaf și antimis. Așa cum reiese din izvoarele istorice, în primele secole creștine, Sfânta Euharistie era săvârșită fie pe mese obișnuite, din lemn sau de piatră, fie direct pe mormintele martirilor. Darurile de pâine și vin erau ținute în vase speciale, iar, în momentul împărtășirii, Sfânta Pâine – adică Trupul Mântuitorului Iisus Hristos – era împărțită și oferită credincioșilor. Având în vedere respectul deosebit al clericilor pentru Trupul Domnului, actul frângerii nu se petrecea direct pe suprafața mesei sau a mormântului, ci deasupra unei pânze care avea rol protector. Această pânză era numită

în sursele istorice giulgiu sau iliton, uzul ei fiind atestat încă din secolul al III-lea. După cum vom vedea pe parcursul lucrării, antimisul este atestat mai târziu decât ilitonul, deși se poate afirma că în primele secole creștine mesele pe care se săvârșea Sfânta Euharistie erau prin excelență altare mobile sau portabile. Prin urmare, este foarte important a se urmări și înțelege conceptul care stă în spatele antimisului, adică cel al altarului portabil, și cum s-a dezvoltat acesta în perioada iconoclastă și post-iconoclastă. Abia în secolul al XVII-lea, odată cu așezarea lui permanentă pe altarele fixe, antimisul, fiind și el din pânză de in, a preluat funcția principală a ilitonului, și anume aceea de a strânge firimiturile care pot cădea în urma frângerii Sfântului Trup (Agneșului). Așadar, ilitonul a căzut în plan secundar, devenind o simplă îmbrăcăminte sau protecție a antimisului, în unele biserici fiind chiar înlăturat din practica liturgică. Întrucât și ilitonul a avut în istoria Liturghiei bizantine o importanță considerabilă – spre deosebire de timpurile noastre –, am ales să tratez subiectul lui într-o secțiune separată, deși cu mult mai restrânsă decât cea a temei antimisului. Totodată, adeseori, s-a sugerat de către unii teologi faptul că epitaful și antimisul au o origine comună. După cum vom constata, istoria epitafului este legată de aer, atestat de sursele istorice încă de la sfârșitul secolului al IV-lea și, mai apoi, de toți comentatorii bizantini.

În capitolul al doilea al lucrării și cel mai extins, am surprins pe larg aceste aspecte, precum și alte lucruri legate de *etimologia, includerea moaștelor, materia, forma, dimensiunile, iconografia și inscripțiile* antimiselor, iar în capitolul al treilea am avut în vedere evoluția ritualurilor de sfințire a antimiselor din evhologhioanele bizantine vechi, precum și din edițiile evhologhioanelor/arhieraticoanelor grecești moderne și nu numai. Cuprinsul lor și traducerea în limba română au fost atașate la finalul lucrării, în secțiunea *Anexe*. Cel de-al patrulea capitol al lucrării cuprinde informații despre modalitățile scoaterii din uz a antimiselor deteriorate, iar cel de-al cincilea capitol al lucrării analizează cele mai vechi antimise de pe teritoriul Țărilor Române păstrate până astăzi. În Țările Române, cele mai vechi antimise au fost tipărite în limba slavonă, cele grecești găsindu-se într-un număr relativ mai mic. Exemplarele grecești care s-au păstrat erau aduse în această zonă, de regulă, de patriarhii sau episcopii greci din Orient, care veneau la

domnitorii români pentru a primi ajutor sau susținere financiară. Totuși, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea se găsesc antimise cu inscripții românești sau parțial românești, din care aflăm nu doar informații despre episcopii consacrați sau despre bisericile cărora le erau destinate, ci și despre situația Bisericii Ortodoxe și a românilor din aceste teritorii.

În alcătuirea lucrării, am fost sprijinit de numeroase persoane, cărora doresc să le adresez aici alese mulțumiri: Prof. univ. dr. Hans-Jürgen Feulner (Viena) și Pr. prof. univ. dr. Daniel Benga (München), care mi-au oferit suportul metodologic pentru a duce la bun sfârșit această cercetare; PS Petru Pruteanu, episcop de Caffa (Biserica Ortodoxă Rusă); Arhim. Benedict Sauciuc (Mănăstirea Neamț); Arhim. Dosoftei Șcheul (Iași); Arhim. Chiril Lovin (București); Arhim. Policarp Chițulescu (București); Arhim. Casian Rușeț (Caransebeș); Arhim. Dosoftei Dijmărescu (Mănăstirea Putna); Protos. Vasile Pârjol (Mănăstirea Cernica); Ierom. Antipa Burghelea (Mănăstirea Antim); Ierod. Nikodim Sementsov (Lavra Pecerska, Kiev); Dl Mihail-Ioan Voicescu (București, Tesalonic); Dl Răzvan-Mihai Clipici (București); Dl Branko Malešević (Paris); Dl Liviu Cojoc (Târgu Mureș); Dna Maria-Elisabeta Danciu (Timișoara); Dl Claudiu Vânăță (Caransebeș); Dna Viorica Dumitrenco (București); Dna Emanuela Cernea (București) și Dna Lucreția Pătrășcanu (București). În mod deosebit, aduc mulțumiri Dlui Valentin-Marian Cocan (București), care a contribuit în mare măsură la realizarea acestei lucrări, prin traducerile ritualurilor de sfințire a antimiselor din mai multe evhologhioane bizantine.

Nădăjduiesc că lucrarea va fi de folos slujitorilor sfintelor altare, teologilor și iubitorilor de liturgică.

Arhid. dr. Vlăduț-Iulian ROȘU
Viena, 21 noiembrie 2022

Introducere

Importanța studierii antimisului

În teologia secolului al XX-lea remarcăm o preocupare deosebită în ceea ce privește cercetarea istorico-critică a Liturghiei bizantine și a factorilor care au contribuit la configurarea ei în forma actuală. Liturgiști de seamă, atât din Apus, cât și din Răsărit, au încercat să dezvolte metodologii prin care să descopere rațiunile ce stau în spatele diferitelor realități liturgice. Astfel, cu peste șaptezeci de ani în urmă, Anton Baumstark, profesor la Universitatea din Bonn, a încercat să contureze o metodologie adecvată pentru studiul istoriei liturgice, aplicând disciplinei o abordare folosită pe scară largă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pentru studiul științelor umaniste, și anume *metoda comparativă*¹. Urmând direcției propuse de Anton Baumstark, profesorii germani Albert Gerhards și Benedikt Kranemann au demonstrat faptul că teologia liturgică nu poate

¹ Anton BAUMSTARK, *Comparative liturgy*, trad. F.L. Cross, Newman Press, Westminster, 1958, pp. 2-3. Anterior lui Anton Baumstark, John Mason Neale (1818-1866) a dezvoltat expresia „știința liturgicii comparative”, împărțind domeniul liturgic pe diferite paliere de investigare și analiză comparativă (cf. John Mason NEALE, *Essays on Liturgiology and Church History*, Ed. London Sounders, London, 1863, pp. 123-124). În ceea ce privește liturgica comparativă dezvoltată de Anton Baumstark, a se vedea și: Anton BAUMSTARK, *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie (Evoluția istorică a Liturghiei)*, Herder Verlag, Freiburg im Breisgau, 1922; Darmstadt, ²1971; Robert F. TAFT, „Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (d. 1948): «A Reply to Recent Critics»”, în: *Worship*, 73/1999, pp. 521-540; Robert F. TAFT, Gabriele WINKLER, „Anton Baumstark’s Comparative Liturgy Revisited”, în *OCA*, 265, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2001, pp. 191-232; Hans-Jürgen FEULNER, „Anton Baumstark (1872–1948)”, în *Gottesdienst als Feld theologischer Wissenschaft im 20. Jahrhundert. Deutschsprachige Liturgiewissenschaft in Einzelporträts*, vol. I, Benedikt KRANEMANN, Klaus RASCHZOK (eds), Aschendorff Verlag, Münster, 2011, pp. 158-170.

fi înțeleasă separat de contextul istoric în care s-a dezvoltat. Prin urmare, o cercetare științifică temeinică în acest domeniu nu poate fi făcută decât în maniera în care înțelegem istoria Bisericii, recurgând mereu la izvoare de primă mână, evaluându-le și comparându-le în mod sistematic². Aplicată în teologia răsăriteană, metoda *liturgicii comparative* are în vedere studierea prin comparație a ritualurilor și a elementelor care întregesc cultul divin public al Bisericii Ortodoxe cu tradițiile liturgice ale celorlalte confesiuni creștine, în special cu practicile Bisericilor Vechi-Orientale și ale Bisericii Catolice. În studiul teologiei liturgice răsăritene, trasarea unor concluzii este adeseori întreruptă de variații la nivel local. Atunci când documentele lipsesc sau sunt fragmentare este necesară „protejarea” cercetării unui anumit subiect de concluzii absolute³.

O întreagă școală de liturgiști care s-au ocupat cu studiul ritualurilor bizantine a ieșit mai târziu din pionieratul lui Anton Baumstark, printre care îi amintim pe Juan Mateos, Robert F. Taft, Gabriele Winkler, Mihail (Miguel) Arranz și Paul F. Bradshaw⁴. Așa cum afirmă Robert F. Taft,

„nu va fi posibilă scrierea întregii istorii a ritualului liturgic bizantin până când nu avem mai multe manuscrise liturgice primare editate și însoțite de comentarii serioase, mai multe studii științifice cu privire la lucrările canonic-liturgice relevante ale sinoadelor, mai multe studii științifice asupra muzicii bisericești bizantine, o taxonomie sau o tipologie a cărților liturgice medievale de genul celor disponibile deja în Occident”⁵.

Cu toate acestea, în ultima vreme au apărut în literatura teologică numeroase lucrări cu privire la studiul ritualurilor bizantine, în special al

² Albert GERHARDS, Benedikt KRANEMANN, *Einführung in die Liturgiewissenschaft (Introducere în Liturgică)*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Verlag, Darmstadt, ³2013, p. 11. A se vedea și: Reinhard MESSNER, *Einführung in die Liturgiewissenschaft (Introducere în Liturgică)*, Schöningh Verlag, Paderborn, ²2009, p. 17.

³ Paul F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Oxford University Press, New York, ²2002, p. 13.

⁴ În acest sens, a se vedea: Hans-Jürgen FEULNER, „The Oriental Churches and the Liturgy of the Church”, în: *RThK*, 3-4/2009-2010, pp. 155-176.

⁵ Robert F. TAFT, *Ritul Bizantin*, trad. D. Vanca, A. Meheș, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, ²2017, pp. 16-17.

liturghiilor ortodoxe, multe dintre ele traduse și în limba română. Dintre acestea amintim: *Celebrarea Cuvântului în Liturgia bizantină*, a lui Juan Mateos (1971)⁶, *Evhologhionul constantinopolitan la începutul secolului al XI-lea: Agiasmatar și Arhieratikon* (1996)⁷, *File din istoria Liturghiei bizantine* (1972-1974)⁸, ale lui Mihail (Miguel) Arranz, și *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur* (șase volume⁹), a lui Robert F. Taft, respectiv vol. II: *Transferul darurilor și celelalte rituri preanaforale* (1975, 1978, 2004)¹⁰, vol. IV: *Dipticele* (1991)¹¹, vol. V: *Riturile înainte de împărtășire* (2000)¹², vol. VI: *Împărtășirea, mulțumirea și riturile de încheiere* (2008)¹³.

⁶ Juan MATEOS, *Celebrarea Cuvântului în Liturgia bizantină*, trad. C. Login, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 266pp.

⁷ Miguel ARRANZ, *L'Euclologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI: Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale)*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1996, 588pp. În acest sens, a se vedea și: Miguel ARRANZ, „Les prières presbytérales des Petites Heures dans l'ancien Euchologe byzantin”, în: *OCP*, 39/1973, pp. 29-82.

⁸ Miguel ARRANZ, *Schede di Storia della Liturgia Bizantina*, vol. I: *Liturgia antica e pre-bizantina*, Bari, 1972-1973; Miguel ARRANZ, *Schede di Storia della Liturgia Bizantina*, vol. II: *Liturgia delle Ore (Typicon e Horologion)*, Bari, 1973-1974.

⁹ Robert F. TAFT, *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur*, vol. II: *Transferul darurilor și celelalte rituri preanaforale*, Partea 1: *Intrarea cea Mare*, trad. C. Login, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 368pp; vol. II: *Transferul darurilor și celelalte rituri preanaforale*, Partea 2: *Apropierea de jertfelnic*, trad. C. Login, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 234pp.

¹⁰ Lucrarea *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur* planificată de Robert F. Taft în șase volume nu a fost finalizată, din colecție lipsind volumele I și III. În limba română sunt traduse volumele II și IV și tipărite la Ed. Renașterea. Alte studii cu privire la Liturgia bizantină: Robert F. TAFT, „The Byzantine Divine Liturgy. History and Commentary”, în: *Diakonia*, 8/1973, pp. 164-178; Robert F. TAFT, „How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy”, în: *OCP*, 43/1977, pp. 355-377; Robert F. TAFT, „The Structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology”, în: *Worship*, 52/1978, pp. 314-329; Robert F. TAFT, „The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060”, în: *OCP*, 46/1980, pp. 89-124; Robert F. TAFT, „Byzantine Liturgical Evidence in the Life of St. Marcian the Cœconomos: Concelebration and the Preanaphoral Rites”, în: *OCP*, 48/1982, pp. 159-170; Robert F. TAFT, „The Byzantine Imperial Communion Ritual”, în *Ritual and Art*, Pamela ARMSTRONG (ed.), The Pindar Press, London, 2006, pp. 1-27; „The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth Diataxis in Codex British Museum Add. 34060”, în: *OCP*, 45/1979, pp. 279-307.

¹¹ Robert F. TAFT, *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur*, vol. IV: *Dipticele*, trad. C. Login, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2014, 234pp.

¹² Robert F. TAFT, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. V: *The Precommunion Rites*, în *OCA*, 261, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2000, 573pp.

¹³ Robert F. TAFT, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. VI: *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, în *OCA*, 281, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2000, 857pp.

Trebuie menționat că niciunul dintre acești cercetători nu a avut pretenția realizării unui studiu exhaustiv referitor la elementele Liturghiei. Acest lucru se datorează complexității subiectului, care îmbină noțiuni ce privesc conținutul (ritualul propriu-zis), materiile întrebuințate în cult, gesturi ritualice, formele vestimentare liturgice și alte obiecte binecuvântate ori sfințite, care înfrumusețează sau ajută la bunul mers al Dumnezeieștii Liturghii. Așadar, având în vedere exemplul marilor liturgiști contemporani, am constatat că divizarea subiectului Liturghiei în mai multe paliere de cercetare este propice progresului științific, prin lucrarea de față dorind să punem în lumină originea și istoria antimisului.

Antimisul este o bucată de pânză de in sau mătase, de formă dreptunghiulară, care este așezată pe Sfânta Masă și fără de care preotul nu poate săvârși Dumnezeiasca Liturghie. Acesta reprezintă, de fapt, o Sfântă Masă „în miniatură”, după cum arată și numele său, care vine de la grecescul *ἀντί* („în loc de”) și latinescul *mensa* („masă”). În el sunt așezate particulele din sfintele moaște ale unor mucenici, iar pe suprafața lui este imprimată, de regulă, scena *Plângerea lui Hristos la mormânt*. Deși are o utilitate practică vădită, antimisul este un simbol al comuniunii euharistice a parohiei sau a preotului care o păstorește cu episcopul locului, întrucât poartă pe el semnătura sau pecetea celui din urmă. Pentru ortodocșii răsăriteni, antimisul nu este doar un înlocuitor al unui altar, ci este un simbol al continuității apostolice și al comuniunii cu Biserica Universală. Antimisul este ținut sau învelit, de regulă, într-o altă țesătură liturgică, numită *iliton* (gr. *εἰλόω*, „a înveli”), confecționată, de obicei, din mătase. Deși în practica liturgică actuală singurul scop al ilitonului este protejarea antimisului, vom constata pe parcursul acestei lucrări că întrebuințarea ilitonului este cu mult mai veche, precum și faptul că antimisul a preluat, în timp, funcția principală a acestuia.

Așa cum amintea anterior Januarius M. Izzo, importanța studierii antimisului poate fi înțeleasă din faptul că utilizarea lui a devenit foarte răspândită, mai ales începând cu anii 1950, chiar și în Biserica Romano-Catolică, ca „altar portabil”. Fiind comod de transportat pentru preoții care călătoresc și pentru capelanii militari, a devenit treptat un înlocuitor pentru *petra sacra*, folosită de secole drept „altar provizoriu” de către clericii

romano-catolici¹⁴. Așa se face că, în anii 1970, episcopii romano-catolici ajunseseră să consacre mii de antimise bizantine în fiecare an, fiind distribuite atât clerului romano-catolic, cât și celui de rit bizantin (greco-catolic) din întreaga lume prin *Congregația pentru Bisericile Orientale* sau prin diversele ordinariate militare și organizații precum *Asociația Catolică pentru Bunăstarea Orientului Apropiat*. Mai mult, Biserica Romano-Catolică, adoptând antimisul bizantin, a modificat într-un anumit fel atitudinea sa tradițională față de folosirea lui, deoarece, în trecut, papi precum Clement al VIII-lea (1592-1605) și Benedict al XIV-lea (1740-1758) s-au arătat ostili utilizării acestuia. Opoziția lor față de antimisul bizantin a dus în final la interzicerea folosirii lui, reglementată în scris prin *Canonul 823 (2)* din *Codex Juris Canonici*, care preciza următoarele: „Când un altar de rit propriu nu este disponibil, un preot poate, folosind propriul rit, să officieze Liturghia pe un altar sfințit de alt rit catolic, dar nu pe antimisul grecilor”¹⁵. Noua poziție a Bisericii Romano-Catolice față de antimisul bizantin din secolul al XX-lea, care nu se rezumă la o simplă toleranță a utilizării acestuia, i-a nedumerit nu doar pe greci, ci și pe mulți dintre clericii romano-catolici, prin împrumutul său părând a fi pusă la îndoială corectitudinea uneia dintre cele mai vechi și venerabile instituții a lor¹⁶. Astfel, spunea Januarius Izzo, cel care studiază originea și evoluția antimisului bizantin „nu poate ignora istoria, dezvoltarea și disciplina referitoare la prototipul *antimisului latin*, care a intrat recent în disciplina canonică a Bisericii Latine”¹⁷.

În ritul bizantin, antimisul nu este doar un înlocuitor al altarului, ci și un fel de *celebret*¹⁸, un simbol al continuității apostolice și al comuniunii cu Biserica cea Una. Așadar, acolo unde se află un antimis, locul, chiar

¹⁴ Januarius M. IZZO, *The Antimention in the Liturgical and Canonical Tradition of the Byzantine and Latin Churches*, Ed. Pontificium Athenaeum Antonianum, Roma, 1975, p. 2.

¹⁵ *Canonul 823 (2)*: „Deficiente altari proprii ritus, sacerdos fas est ritu proprio celebrare in altari consecratio alius ritus catholici, non autem super Graecorum antimensiiis” (cf. J.M. IZZO, *The Antimention...*, p. 2).

¹⁶ J.M. IZZO, *The Antimention...*, pp. 2-3.

¹⁷ J.M. IZZO, *The Antimention...*, p. 3.

¹⁸ *Celebretul* (lat. *celebret*) este o scrisoare oferită de un episcop romano-catolic unui preot, prin care îi acordă permisiunea de a sluji într-o altă eparhie.

dacă nu este sfințit, se transformă într-un adevărat lăcaș pentru adorarea lui Dumnezeu în comuniune cu sfinții ale căror moaște sunt așezate în el și în comuniune cu ierarhia de drept, ca succesori ai Sfinților Apostoli. Este important pentru noi să înțelegem conceptul din spatele antimisului și utilizarea sa adecvată, pentru a fi în acord cu învățătura Bisericii, care acordă permisiunea de a-l folosi, și pentru a înțelege și aprecia mai profund această instituție sacră, venerabilă și atât de caracteristică Bisericii Ortodoxe. Antimisul, în forma pe care o avem astăzi, reprezintă în același timp scrisoarea sau *gramata* de înființare a unei parohii și documentul care păstrează neîntreruptă comuniunea dintre episcopul locului și parohia căreia îi este oferit.

Cercetarea istoriei antimisului se încadrează în sfera studiilor de liturgică, însă, în teologia apuseană, acest subiect aparține formal unei științe care se numește *paramentică* și care se ocupă cu modul de confecționare a textilelor religioase și cu înzestrarea bisericilor cu acestea. Deși considerată o disciplină academică aflată în interiorul teologiei practice, *paramentica* are în vedere atât studiul paramentelor (adică al materialelor), cât și istoria vestimentației liturgice¹⁹ sau psihologia culorilor. Începând cu secolul al XX-lea, pentru facultățile și seminariile romano-catolice, au fost chiar elaborate *manuale de paramentică*, ce cuprind, pe lângă informații istorice, noțiuni despre tehnicile de confecționare a veșmintelor sau a altor materiale liturgice, alternanța culorilor în decursul anului liturgic sau modalități de îngrijire și păstrare a lor²⁰.

¹⁹ Referitor la subiectul veșmintelor liturgice, a se vedea: Arhid. Vlăduț-Iulian ROȘU, *Istoria veșmintelor liturgice din Răsăritul Ortodox – de la origini până la Sfântul Simeon al Tesalonicului (†1429)*, Ed. Cuvântul Vieții, București, 2022, 353pp.; Diac. Vlăduț-Iulian ROȘU, „Originea folosirii mitrei episcopale în cultul răsăritean ortodox”, în: *TV*, 9-12/2019, pp. 55-68; Diac. Vlăduț-Iulian ROȘU, „Originea engolpionului și a crucii pectorale”, în: *TV*, 1-4/2021, pp. 90-97; Diac. Vlăduț-Iulian ROȘU „Originea, istoria și simbolismul epigonatului”, în: *BOR*, 1/2020, pp. 188-198; Arhid. Vlăduț-Iulian ROȘU „Simbolismul veșmintelor liturgice în comentariile liturgice bizantine”, în: *GB*, 1-3/2021, pp. 91-169.

²⁰ Un prim manual de paramentică a fost întocmit de către Joseph Braun în anul 1912: Joseph BRAUN, *Handbuch der Paramentik (Manual de paramentică)*, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau, 1912, retipărit în 1924 sub denumirea *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik (Textilele liturgice în prezent și în trecut. Un manual de paramentică)*, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau.

Stadiul cercetărilor

Secolul al XIX-lea

Cercetarea originii și istoriei antimisului a debutat în a doua parte a secolului al XIX-lea, odată cu lucrarea teologului rus Constantin Nikolskij, *Despre Antimisele Bisericii Ortodoxe Rusești*, apărută în anul 1872 la Sankt Petersburg (384pp.)²¹. Deși vastă din punctul de vedere al conținutului, se poate remarca lipsa unei abordări consistente, fără a fi aprofundate premisele și principiile canonice ale folosirii antimisului în cult, autorul concentrându-se asupra expunerii, descrierii și analizării unor exemplare păstrate în Rusia, care datează din anii 1149 și 1707. Deși limitarea studiului doar la spațiul Bisericii Ortodoxe Ruse a făcut ca impactul său să fie unul redus, totuși, valoarea lucrării este dată de faptul că, ulterior, ea a reprezentat un punct de plecare în ceea ce privește cercetarea temei. La sfârșitul secolului al XIX-lea, subiectul antimisului a fost abordat și de Sophronios Petrides (1899)²² și Aleksandr Petrovskij (1900)²³, însă în studii relativ restrânse.

Secolul al XX-lea

Începând cu secolul al XX-lea, literatura teologică referitoare la istoria antimisului este abundentă. Un autor care a elaborat un mic studiu despre originea și istoria antimisului este Andrew Shipman (1907), în care se găsesc câteva referințe și trimiteri la izvoare cu privire la folosirea antimisului din perioada persecuției iconoclaste²⁴. Tema antimisului a fost abordată și de

²¹ Константин НИКОЛЬСКИЙ, *Объ антимиинсахъ православной русской церкви* (*Despre Antimisele Bisericii Ortodoxe Rusești*), Тип. Якова Трея, Санкт-Петербург, 1872, 384pp.

²² Sophrone PÉTRIDÈS, „L'antimension”, în: *EO*, 3/1899, pp. 193-202; republicat ulterior în *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, vol. I, Fernand CABROL, Henri LECLERCQ (eds), Ed. Letouzey et Ané, Paris, 1907, col. 2319-2326; și în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. I, Jean M. VASANT (ed.), Ed. Letouzey et Ané, Paris, 1923, col. 1389-1391.

²³ Александр ПЕТРОВСКИЙ, „Антиминс” („Antimisul”), în *Православная Энциклопедия*, Александра ЛОПУХИНА (ed.), Тип. Странник, Петроград, 1900, col. 797-809.

²⁴ Andrew SHIPMAN, „Antimensium”, în *The Catholic Encyclopedia*, vol. I, Charles G. HERBERMANN (ed.), Ed. Robert Appleton Company, New York, 1907, pp. 563-564.

Konrad Lübeck (1916)²⁵, Joseph Braun (1924)²⁶, Philip Nabaas' (1934)²⁷, A. Amanieu (1935)²⁸, Stephen Svetozar Dusanic' (1947)²⁹, Manuel Ayala Lopez (1949)³⁰, Alphonse Raes (1951)³¹, Giuseppe Ferrari (1956)³², Methodios și Panotis Theodorou (1962)³³. Dintre autorii menționați, studiul relevant este cel al lui Sophronios Petrides, care oferă informații privind originea, etimologia, uzul antic și modern, descrierea și utilizarea liturgică a antimisului. Cele două volume ale lui Joseph Braun referitoare la altarul creștin (*Der Christliche Altar*) conțin și ele multe informații utile despre antimis, însă sunt împrăștiate pe tot parcursul lucrării, ceea ce face ca tema antimisului să fie greu de urmărit. Stephen Dusanic' și Giuseppe Ferrari au pus și ei subiectul într-o lumină nouă. Giuseppe Ferrari a fost primul – după Sophronios Petrides – care a adus cercetării antimisului ca instituție canonic-liturgică un punct de vedere proaspăt și un material nou, mai ales în ceea ce privește etimologia, distincția dintre antimis și iliton, necesitatea liturgică a antimisului pe altarele fixe și importanța lui ca mărturie a succesiunii apostolice. De o importanță semnificativă este o a doua lucrare dedicată integral antimisului, întocmită de protoiereul bulgar Ivan Goșev și apărută în anul 1925 la Sofia sub numele de *Antimisul. Studiu liturgic și de arheologie bisericească*³⁴. Lucrarea pleacă de la studiul

²⁵ Konrad LÜBECK, „Das Antiminsion der Griechen” („Antimisul grecilor”), în: *Der Katholik*, 4/1916, pp. 396-415.

²⁶ Joseph BRAUN, *Der Christliche Altar*, 2 vol., Ed. Gunther Koch, München, 1924.

²⁷ Philip НАБАА', „The Antimension in the Byzantine Church”, în: *Al Massarat*, 1934, pp. 287-294.

²⁸ А. АМАНИЕУ, „Antimense”, în *Dictionnaire de Droit canonique*, vol. I, Raoul NAZ (ed.), Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1935, col. 586-589.

²⁹ Светозар ДУШАНИЋ, „Антиминс као научни објекат” („Antimisul ca obiect științific”), în: *Црква, Календар српске православне патријаршије*, Београд, 1947, pp. 60-63.

³⁰ Manuel Ayala LOPEZ, „Ara y Antimension”, în: *REDC*, 10/1949, pp. 235-238.

³¹ Alphonse RAES, „Antimension, Tablit, Tabot”, în: *POC*, 1/1951, pp. 59-70.

³² Giuseppe FERRARI, „ΕΙΛΗΤΟΝ e ANTIMINΣION presso i Bizantini”, în: *BBGG*, 10/1956, pp. 105-111.

³³ Μεθόδιος ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Πανώτης ΘΕΟΔΩΡΟΥ, „Αντιμῆνιστο” („Antimisul”), în *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Enciclopedia religioasă și morală)*, τόμος Β', Αθανάσιος ΜΑΡΤΙΝΟΣ (ed.), Εκδ. Μαρτίνοσ, Αθήνα, 1962, pp. 870-871.

³⁴ Иван ГОШЕВ, *Антиминсът. Литургическо И Църковно-Археологическо Изследване (Antimisul. Studiu liturgic și de arheologie bisericească)*, Печатница „Художникъ”, София, 1925, 130pp.

întocmit de Constantin Nikolskij în 1872, la care se adaugă analiza unor antimise vechi din țările balcanice, inclusiv din Țările Române.

Analizând toate aceste lucrări și studii, la începutul anilor 1970, arhimandritul Januarius M. Izzo (1934-2014) a ajuns la concluzia că singura lucrare de referință despre originea și istoria antimisului rămâne cea a lui Constantin Nikolskij, tipărită în 1872, cu mai bine de 100 de ani în urmă. De aceea, Januarius M. Izzo a sperat că o nouă lucrare, care să cuprindă informații actualizate despre antimis, va fi de un real folos atât teologilor din Răsărit, cât și din Apus, din trei motive: 1. Studiul său aduna laolaltă surse istorice inedite sau surse inaccesibile din cauza localizării lor și a limbilor în care au fost redactate; 2. Prin noul studiu se încerca realizarea unei sinteze a practicii tradiționale și moderne în ceea ce privește atât formele bizantine, cât și cele latine ale antimisului, precum și o comparație între cele două; 3. Lucrarea reprezintă o primă analiză a legislației canonice referitoare la așa-numitul antimis latin și la utilizarea lui liturgică³⁵.

În alegerea subiectului originii și evoluției antimisului, arhimandritul greco-catolic Januarius M. Izzo a fost influențat și de activitatea pastorală pe care a desfășurat-o atât în ritul latin, cât și în cel bizantin, având încredințarea de a sluji în ambele rituri (*biritualist*). Înainte de a analiza literatura de specialitate referitoare la antimis, acesta remarcase, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, că mulți dintre clericii romano-catolici misionari au împrumutat de la cei de rit bizantin folosirea antimisului datorită practicabilității lui. Totodată, formarea sa teologică în Dreptul canonic l-a determinat să caute un răspuns competent la întrebarea dacă o astfel de cutumă, aparent nouă în sânul Bisericii Romano-Catolice, este una corectă și nu contravine Dreptului canonic al Bisericii latine. În căutarea răspunsului, acesta constatase că în anii 1970 nu exista o lucrare cu valoare științifică asupra originii și dezvoltării antimisului în Apus sau în Răsărit, și cu atât mai puțin un studiu comparativ, întrucât, afirma el, în timpul său, erau foarte puține studii comparative interdisciplinare și interconfesionale în direcția Dreptului canonic. Totodată, având în vedere impulsul dat de apropierea dintre Biserica Romano-Catolică și celelalte Biserici, îndeosebi

³⁵ J.M. IZZO, *The Antimension...*, pp. 1-2.

după Conciliul al II-lea Vatican, precum și cel dat de Mișcarea Ecumenică, Januarius M. Izzo a dorit prin această lucrare să contribuie la înțelegerea reciprocă a unor realități liturgice și la evaluarea și analizarea diverselor forme de cult, fie că provin din spațiul răsăritean sau din cel apusean. În opinia sa, aceste forme diferite sunt, de fapt, variații sau moduri de exprimare diferite ale creștinilor din anumite timpuri și locuri, al căror scop a fost unul unitar, și anume acela de a-L preaslăvi pe Dumnezeu³⁶.

Lucrarea lui Januarius M. Izzo – finalizată în anul 1975 și intitulată *The Antimension in the Liturgical and Canonical Tradition of the Byzantine and Latin Churches* (*Antimisul în tradiția liturgică și canonică a Bisericii bizantine și latine*) – este împărțită în două secțiuni de înțelegere relativ apropiată: 1. *The Antimension in the liturgical and canonical Tradition of the Byzantine Church* (*Antimisul în tradiția liturgică și canonică a Bisericii Bizantine*, pp. 23-115) și 2. *The Antimension in the liturgical and canonical Tradition of the Latin Church* (*Antimisul în tradiția liturgică și canonică a Bisericii Latine*, pp. 145-228). Cele două secțiuni sunt precedate de o parte introductivă, în care sunt reliefate importanța studiului antimisului, izvoarele liturgice și canonice pe care se întemeiază studiul, stadiul cercetărilor, originile altarului creștin și legătura organică dintre el și antimis. Fiecare dintre cele două secțiuni principale surprind următoarele aspecte: evoluția diacronică a antimisului, forma lui (material, dimensiuni, iconografie), ritualul de binecuvântare sau sfințire a antimiselor și modul de utilizare în timpul serviciului divin. La final, autorul a adăugat un *Appendix*, care cuprinde texte și documente, tabele, fotografii, schițe și picturi relevante pentru studierea temei. În vederea realizării studiului, autorul a colaborat cu numeroși teologi apuseni și răsăriteni din vremea sa, dintre care îi amintim pe: Anthony Domingues de Sousa Costa (profesor și decan al Facultății de Drept Canonic al *Potifcium Athenaeum Antonianum* din Roma), Alphonse Raes (prefect al Bibliotecii Vaticanului), John Rezač (secretarul Institutului Pontifical

³⁶ J.M. IZZO, *The Antimension...*, p. 2.

pentru Studii Orientale din Roma) și Antony Koren (profesor de liturgică la Colegiul Pontifical Rus din Roma – *Russicum*)³⁷.

În limba română, primele referințe cu privire la antimis aparțin mitropolitului Atanasie Mironescu (1906)³⁸, prof. Badea Cireșeanu (1910)³⁹, pr. Ioan Ștefan Popescu (1922)⁴⁰, pr. Vasile Mitrofanovici (1929)⁴¹, pr. Constantin Popovici (1934)⁴², Nicolae Iorga (1935)⁴³, ierom. Vasile Vasilache (1936)⁴⁴ și pr. Sebastian Stanca (1940)⁴⁵, care au dedicat secțiuni relativ restrânse antimisului sau ilitonului și care includ, de regulă, informații generale cu privire la cele două. Prima lucrare în limba română dedicată integral antimisului este cea a diaconului Nica M. Tuță, intitulată *Sfântul Antimis. Studiu istoric, liturgic și simbolic*, apărută la Tipografia Cărților Bisericești, în anul 1943. Aceasta se bazează, în principiu, pe informații preluate de la Constantin Nikolskij (1872) și Ivan Goșev (1925), la care se adaugă analiza unor antimise vechi românești⁴⁶, fiind structurată în două părți: *I. Antimisul. Studiu istoric și liturgic* (pp. 11-50), în care sunt redată informații despre etimologia, originea, întrebuintarea și

³⁷ Înainte de a elabora prezenta lucrare despre antimis, am realizat o recenzie a cărții lui Januarius M. Izzo, *The Antimention in the Liturgical and Canonical Tradition of the Byzantine and Latin Churches (Antimisul în tradiția liturgică și canonică a Bisericii Bizantine și Latine)*, Ed. Pontificium Athenaeum Antonianum, Roma, 1975, 358pp., în: *ST*, 2/2019, pp. 160-164.

³⁸ Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie a eparhiei Râmnicului Nouului Severin*, Tipografia Gutenberg, București, 1906, pp. 207-222. În acest articol, mitropolitul Atanasie Mironescu descrie câteva antimise aflate în bisericile din zona Olteniei, printre care se numără unul din Karlowitz și altul din vremea lui Matei Basarab (secolul al XVII-lea).

³⁹ Badea CIREȘEANU, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici Creștine Ortodoxe de Răsărit*, vol. II, Tipografia Gutenberg, București, 1911, pp. 443-444.

⁴⁰ Pr. Ioan Ștefan POPESCU, *Noțiuni liturgice sau explicarea serviciului Bisericii Ortodoxe Răsăritene*, Tipografia „Albina”, Iași, 1922, pp. 21-24.

⁴¹ Vasile MITROFANOVICI, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, Ed. Consiliului Eparhial Ortodox-Român din Bucovina, Cernăuți, 1929, pp. 222, 248.

⁴² Constantin POPOVICI, *Studii religioase și liturgice*, Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, Chișinău, 1934, pp. 377-384.

⁴³ Nicolae IORGA, „Un Antimis al mitropolitului Luca (1604)”, în: *BOR*, 9-10/1935, pp. 484-487.

⁴⁴ Vasile VASILACHE, „Un nou sfânt antimis al Mitropoliei Moldovei”, în: *MM*, 11/1936, pp. 416-420.

⁴⁵ Sebastian STANCA, „Graiul antimiselor”, în *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1940, pp. 719-722.

⁴⁶ Diac. Nica M. TUȚĂ, *Sfântul Antimis. Studiu istoric, liturgic și simbolic*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1943, 147pp.

sfințirea antimisului, și 2. *Antimisul ca odor bisericesc și simbolismul lui*, care cuprinde mai multe subcapitole despre materialul, culoarea, forma, dimensiunile, inscripțiile, iconografia și simbolismul antimisului (pp. 51-122). La aceste două părți se adaugă două anexe, respectiv *Rânduiala sfințirii antimisului din Trebnikul de la Chișinău* (1908) și *Rânduiala sfințirii dumnezeieștilor antimise după ediția din Moldova* (a lui Chesarie Resmeriță, 1863). Ulterior lucrării lui Nica M. Tuță, în spațiul românesc subiectul antimisului a fost tratat tot în secțiuni relativ restrânse de către Dorin Jacotă (1959)⁴⁷, pr. Gheorghe Cotoșman (1965, 1967)⁴⁸, pr. Gabriel Cocora (1966)⁴⁹, diac. prof. Ioan Ivan (1968)⁵⁰, pr. Iustin Gaspar (1978)⁵¹, pr. Sorin Sebastian (1984)⁵², pr. prof. Teodor Bodogae (1984)⁵³, pr. prof. Ene Braniște (1985)⁵⁴, diac. prof. Teodor Damșa (1986)⁵⁵, Livius Jebelean (1986)⁵⁶, diac. Pavel Cherescu (1994)⁵⁷. Cu toate că am constatat că acești autori citează frecvent lucrarea diaconului Nica M. Tuță din anul 1943, un element comun al acestor autori a fost analiza unor antimise

⁴⁷ Dorin JACOTĂ, „Un Antimis din timpul domnitorului Gheorghe Ștefan”, în: *MMS*, 1-2/1959, pp. 135-137.

⁴⁸ Pr. Gheorghe COTOȘMAN, „Vechile antimise din Bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei sau Caransebeșului”, în: *MB*, 4-6/1967, pp. 263-289; Pr. Gheorghe COTOȘMAN, „Antimisele Mitropoliei Banatului. Contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX”, în: *MB*, 10-12/1965, pp. 718-740.

⁴⁹ Pr. Gabriel COCORA, „Antimisul mitropolitului Antim Ivireanul”, în: *MO*, 9-10/1966, pp. 835-837.

⁵⁰ Diac. Ioan IVAN, „Sfântul Antimis. Importanța unor Sfinte Antimise de la Mănăstirile Neamț și Secu”, în: *MMS*, 5-6/1968, pp. 269-297.

⁵¹ Pr. Iustin GAȘPAR, „Un antimis din 1732 al mitropolitului Rafail al Kievului la Schitul Lacuri”, în: *MMS*, 5-8/1978, pp. 571-573.

⁵² Pr. Sorin SEBASTIAN, „Vechi sfinte antimise din Colecția de la Mănăstirea Jitianu – Craiova”, în: *MO*, 11-12/1984, pp. 712-729.

⁵³ Pr. Teodor BODOGAE, „Despre antimisele mitropolitului Andrei Șaguna și despre unele semnificații speciale ale lor”, în: *MA*, 1-2/1984, pp. 103-107.

⁵⁴ Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. II, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 297-301.

⁵⁵ Diac. Teodor V. DAMȘA, „Sfântul Antimis. Importanța sa istorică”, în: *MB*, 6/1986, pp. 35-41.

⁵⁶ Livius JEBELEAN, „Sfântul Antimis. Semnificația dogmatică și importanța sa liturgică”, în: *MB*, 5/1986, pp. 27-34.

⁵⁷ Diac. Pavel CHERESCU, „Antimisele din colecția muzeului Arhiepiscopiei Sibiului. Studiu istorico-liturgic”, în: *RT*, 3/1994, pp. 43-76.

vechi care s-au păstrat în bisericile, mănăstirile și eparhiile de pe teritoriul Țărilor Române. Totodată, am remarcat, în parcurgerea studiilor și lucrărilor din secolele XIX-XX, faptul că subiectul ilitonului, legat indisolubil de dezvoltarea antimisului, este abordat în secțiuni relativ mici sau deloc.

Secolul al XXI-lea

Cele mai recente studii despre antimis îi aparțin preotului Paraskevas S. Agathonos⁵⁸. De o importanță deosebită este lucrarea intitulată *Τὸ Ἀντιμῆνσιον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (*Antimisul. Îndemn în cercetarea slujirii Bisericii Ortodoxe Răsăritene*), tipărită în anul 2003, anterior susținută ca teză de doctorat la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Tesalonic în anul 1999⁵⁹. Deși vastă ca întindere (452pp.), am constatat faptul că autorul se bazează în principal pe informații ce se regăsesc în studiile lui Alphonse Raes, Sophronios Petrides și Januarius M. Izzo. Ce aducea în plus față de lucrarea lui Izzo din 1975 este secțiunea referitoare la rânduielele vechi bizantine de sfințire a antimiselor. Prin urmare, raportându-ne la lucrările lui Januarius M. Izzo și Paraskevas S. Agathonos, dar și la cea în limba română a lui

⁵⁸ Cercetarea Părintelui Paraskevas S. Agathonos referitoare la antimis și iliton însumează mai multe studii, articole sau comunicări științifice: Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, „Η σχέση τοῦ εἰλητοῦ πρὸς τὸ ἀντιμῆνσιον” („Legătura ilitonului cu antimisul”), susținută în cadrul simpozionului *50 χρόνια έρευνας & διακονίας: Μνήμη Καθ. Ιωάννη Φουντούλη*, Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 2014, 10pp.; Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, „Τὸ ξύλινον ἀντιμῆνσιον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου” („Antimisul de lemn al Sfintei Mănăstiri Kikkos”), în *Η Ἱερά Μονή Κύκκου στη βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη*, Στυλιανός ΠΕΡΔΙΚΗΣ (ed.), Μουσείον Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία, 2001, pp. 281-289; Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, „Τὸ εἰλητόν: ἡ ἀναγκαιότητα ἑνος ἀπολεσθέντος λειτουργικοῦ σκεύους”, („Iltionul: necesitatea unui obiect liturgic uitat”), în *Γηθόσσνον Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τον μακαριστόν καθηγητήν της Λειτουργικῆς Ιωάννην Μ. Φουντούλην* (+2007), τόμος Α', Παναγιώτης ΣΚΑΛΤΣΗΣ, Νικόδημος ΣΚΡΕΤΤΑΣ (eds), Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2013, pp. 155-165; Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, „Χειροποίητον ἀντιμῆνσιον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου” („Antimisul lucrat manual al Sfintei Mănăstiri Vatoped”), în *Γηθόσσνον Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τον μακαριστόν καθηγητήν της Λειτουργικῆς Ιωάννην Μ. Φουντούλην* (+2007), τόμος Α', pp. 169-172; Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, „Δύο πρωτότυπα θυσιαστήρια (Ἄγαι Τράπεζαι)” [„Două prototipuri de jertfelnice (Sfinte Mese)”), în: ΚΣ, 62-63/1998-1999, Χορηγία Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, Λευκωσία, 2000, pp. 225-239.

⁵⁹ Παρασκευάς Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ, *Τὸ Ἀντιμῆνσιον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (*Antimisul. Îndemn în cercetarea slujirii Bisericii Ortodoxe Răsăritene*), Μουσείον Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία, 2003, 452pp.

Nica M. Tuță, lucrarea arhimandritului italian este de departe cea mai valoroasă, cu toate că este veche de mai bine de 45 de ani. Parcurgând-o, înțelegem că Januarius M. Izzo nu a avut intenția unei prezentări exhaustive, enunțând și propunând pe alocuri ipoteze de lucru care să servească drept punct de pornire pentru viitori cercetători care vor trata tema anti-misului. Munca depusă de el ne-a responsabilizat, așadar, să realizăm și în Răsăritul Ortodox o lucrare actualizată, plecând de la stadiul curent al cercetărilor și fără a ne însuși informații de multe ori depășite.

Sursele lucrării

Sursele lucrării de față se împart în două mari categorii. Prima categorie este cea a izvoarelor scrise, care cuprinde: a. *Comentarii liturgice* din perioada bizantină: *Relatare și viziune mistică despre biserică și Liturghie* (cca. 720) a Sf. Gherman al Constantinopolului⁶⁰; *Comentariul liturgic* al Sf. (Pseudo-)Sofronie al Ierusalimului (secolul al XI-lea)⁶¹; *Protheoria* lui Teodor, episcopul Andidei (cca. 1085-1095)⁶²; *Despre cele patru ierarhii* a Sf. Cuvios Grigorie Sinaitul (secolul al XIV-lea)⁶³; *Explicare la dumnezeiasca și sfânta Liturghie* a Sf. Nicolae Cabasila (secolul al XIV-lea)⁶⁴;

⁶⁰ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ιστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία* (*Relatare și viziune mistică despre biserică și Liturghie*), în PG 98, col. 383-453; *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, trad. N. Petrescu, Ed. Anastasia, București, 2000; GERMANUS OF CONSTANTINOPLE, *On the Divine Liturgy*, trad. P. Meyendorff, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, 1984.

⁶¹ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΥΜΩΝ, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῖᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*, în PG 87/3, col. 3981-4001.

⁶² ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαϊώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θεῖᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*, în PG 140, col. 417-468. Lucrarea este pusă pe seama a doi autori, fie Teodor al Andidei, fie Nicolae al Andidei. Adevăratul autor al *Protheoriei* este Nicolae al Andidei, așa cum reiese dintr-un studiu al lui René Bornert. Teodor al Andidei, urmașul lui Nicolae, este autorul unor variante revizuite ulterior. Traducerea în limba română a *Protheoriei* se găsește în Diac. Ioan I. ICĂ JR, *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului. Integrala comentariilor liturgice bizantine*, Ed. Deisis, Sibiu, 2012, pp. 285-315.

⁶³ SF. GRIGORIE SINAITUL, *Despre ierarhii, monahism și Liturghie*, în Diac. I.I. ICĂ JR, *De la Dionisie Areopagitul...*, pp. 325-332; a se vedea și: Antonio RIGO, *Il monaco, la chiesa e la liturgia. I capitoli sulle gerarchie di Grigorio il Sinaita*, Ed. Sismel, Firenze, 2005, pp. 2-18.

⁶⁴ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Ἑρμηνεία τῆς θεῖας Λειτουργίας*, în PG 150, col. 368-492; SF. NICOLAE CABASILA, *Explicări la dumnezeiasca Liturghie. Scrieri II*, Ed. Deisis, Sibiu, 2014; NICOLAS CABASILAS, *Explication de la divine liturgie*, trad. S. Salaville, Éd. Cerf, Paris, 1967.

Tâlcuire privitoare la templul sfânt și mistagogia (Liturghia) dumnezeiască (cca. 1420) și *Despre Sfânta Liturghie* (cca. 1425), ale Sf. Simeon al Tesalonicului⁶⁵; b. *Evhologhioane bizantine: Barberini gr. 336* (mijlocul secolului al VIII-lea)⁶⁶, *Mss. 149-104 (94) și 371-48 (208)* din Biblioteca Patriarhiei Alexandriei (secolele XIV și XV), *Sinaiticus gr. 1006* (secolul al XV-lea), *Sinaiticus gr. 974* (anul 1510), *Sinaiticus gr. 993* (secolul al XVI-lea), *Barberini gr. 390* (cca. 1575-1580)⁶⁷, *Evhologhionul lui Jacobus Goar* (1647)⁶⁸ etc.; c. *Molitfelnice, trebnice sau arhieraticoane* românești, slavonești sau grecești: *Dumnezăiasca Liturghie* a mitropolitului Dosoftei al Moldovei (Iași, 1679)⁶⁹, *Trebnic* (Chișinău, 1815), *Slujba Sfințirii Bisericeii, adunată din diferite cărți de rândueli bisericesti, atingătoare de sfințirea bisericeii* (1897), *Slujba sfințirii bisericii* (1915), *Slujba sfințirii bisericii* (1927), *Arhieraticon* (1993) etc.; d. *Tratate despre ceremonialul bizantin: De ceremoniis aulae Byzantinae* (cca. 956-959) a împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul⁷⁰; *De officiis* (mijlocul secolului al

⁶⁵ Opera integrală a Sf. Simeon al Tesalonicului poate fi consultată în PG 155. Referitor la tema antimisului și ilitonului, de interes sunt următoarele scrieri: ΣΥΜΕΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τῆς Θείας Λειτουργίας*, în PG 155, coll. 253-304; *Ἐρμηνεία περὶ τοῦ Ἁγίου Ναοῦ*, în PG 155, coll. 306-362; *Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θείου Ναοῦ*, în PG 155, coll. 698-750; *Ἐρμηνεία συνοπτικὴ κατὰ δύναμιν εἰς τὸ τῆς ὀρθοδόξου καὶ ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως τῶν Χριστιανῶν θεῖον καὶ ἱερὸν Σύμβολον*, în PG 155, coll. 829-952.

⁶⁶ *L'Euclologio Barberini gr. 336*, Stefano PARENTI, Elena VELKOVSKA (eds), C.L.V. – Edizioni Liturgiche, Roma, 1995. În limba română, textul *Codexului Barberini gr. 336* se poate consulta în Diac. I.I. ICA JR, *Canonul Ortodoxiei*, vol. I: *Canonul Apostolic al primelor secole*, Ed. Deisis/Stavropoleos, Sibiu/București, 2008, pp. 909-1032.

⁶⁷ O parte dintre aceste manuscrise pot fi consultate în: Алексей ДМИТРИЕВСКИЙ, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, vol. I-III, G. Olms Verlag, Hildesheim, ²1965; Demetrios I. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: der Ritus, das Bild*, vol. I, Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität, München, 1965.

⁶⁸ Jacobus GOAR, *Ἐδχολόγιον, sive rituale Graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgiae*, Siméon Piget, Paris, 1647; Veneția, ²1730.

⁶⁹ DOSOFTEI, *Dumnezăiasca Liturghie*, ediție critică de Neculai Alexandru Ursu, Iași, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1980, 352pp.

⁷⁰ Constantine PORPHYROGENNETOS, *The Book of Ceremonies*, trad. A. Moffatt, M. Tall, Brill, Leiden/Boston, 2017; CONSTANTINI PORPHYROGENITI, *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo*, Impensis Ed. Weberi, Bonnae, 1830; CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE, *Le livre des cérémonies*, vol. I, Albert VOGT (ed.), Les Belles Lettres, Paris, 1935; ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, în PG 112, col. 73-1445.

XIV-lea) a lui Pseudo-Kodinos⁷¹; e. *Reglementări canonice*⁷²; precum și f. *alte izvoare scrise* (epistole, relatări ocazionale etc.).

Cea de-a doua categorie de surse cuprinde *antimise și ilitoane vechi* care au fost păstrate în decursul timpului și care sunt expuse în muzee sau colecții de artă bisericească de importanță universală sau locală. La fel ca în cazul cercetării veșmintelor liturgice, expresia „o imagine valorează cât o mie de cuvinte” este una fundamentală pentru subiectul de față, întrucât exponatele vechi reprezintă o realitate evidentă, greu de contestat. Așadar, un aspect esențial în cercetarea noastră este acela al confruntării surselor istorice scrise cu cele iconografice. Analiza sincronică a celor două tipuri de surse aduce o serie de noutăți, dar în același timp dezvoltă noi curiozități sau întrebări, la care trebuie întocmite răspunsuri temeinice.

⁷¹ Ruth MACRIDES, Joseph A. MUNITIZ, Dimiter ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2013.

⁷² *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, 3 vol., Răzvan PERȘA (ed.), Ed. Basilica, București, 2018.